

ВІДДІЛ ОСВІТИ
МЕЛІТОПОЛЬСЬКОЇ РАЙОННОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник відділу освіти

Мелітопольської РДА ЗО

 Т.М. Безбородих

Навчальна програма з позашкільної освіти
туристсько-краєзнавчого напрямку
«Юні краєзнавці»
4 роки навчання

Укладач:

Хавер Надія Петрівна,
керівник гуртка Будинку дитячої
та юнацької творчості,
вчитель історії Новомиколаївської ЗШ
І-ІІІ ст. Мелітопольської районної ради
Запорізької області

2015 рік

Укладач:

Хавер Надія Петрівна – керівник гуртка БДЮТ, вчитель історії Новомиколаївської ЗШ І-ІІІ ст., спеціаліст вищої категорії, «старший учитель»

Рецензент:

Буторіна Л.І. – вчитель історії та правознавства Мирненської загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів, спеціаліст вищої категорії, «старший учитель».

СХВАЛЕНО

Протокол засідання
педагогічної ради Будинку дитячої
та юнацької творчості
Мелітопольської районної ради
Запорізької області



09.07.2015 № 2

ПОГОДЖЕНО

Голова
науково-методичної ради
відділу освіти Мелітопольської
районної державної адміністрації
Запорізької області

Машинська М. Є. Карташова
24.03.2015 № 1

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Вивчення рідного краю, туризм та екскурсії є ефективними засобом виховання дітей та учнівської молоді. Саме краєзнавство і туризм дають виняткову можливість на власні очі побачити красу рідної землі, познайомитися з історією, культурою, традиціями свого народу, загартуватись як фізично, так і морально. Знання свого краю – невід’ємна частина духовності дитини, важливий засіб забезпечення нерозривного зв’язку минулого нашого краю з вітчизняною і світовою історією.

Створення навчальної програми обумовлюється необхідністю залучення дітей та учнівської молоді до навчально-творчої діяльності, популяризації краєзнавчих досліджень, залучення до національної культурної спадщини, сприяння формуванню у вихованців почуття відповідальності за збереження духовних багатств.

Навчальна програма розроблена з урахуванням положень законів України «Про освіту», «Про позашкільну освіту» та відповідно до Положення про позашкільний навчальний заклад, Положення про порядок організації індивідуальної та групової роботи в позашкільних навчальних закладах та ін.

Навчальна програма «Юні краєзнавці» побудована на основі навчальної програми з позашкільної освіти «Історичне краєзнавство» (автор В.В.Мельник), рекомендованої Міністерством освіти і науки України (лист МОН України від 02.04.2012 № 1/11-4293), з урахуванням Методичних рекомендацій щодо змісту та оформлення навчальних програм з позашкільної освіти (лист ІТЗО № 14.1/10-1685 від 05.06.13 року).

Специфіка навчальної програми полягає в забезпеченні навчання за різними напрямками краєзнавчої діяльності. Програма створена за блочним принципом, що передбачає розподіл навчального матеріалу на самостійні структурні одиниці – блоки, дає можливість заміни одного змістового блоку (розділу або теми) іншим в залежності від наявних організаційно-методичних умов, запитів вихованців. Програма передбачає теоретичні і практичні заняття. Теоретичний матеріал пов’язується з темами практичних робіт відповідно до тематичного плану.

Робота гуртка планується таким чином, щоб теоретичний матеріал поєднувався із самостійною роботою над літературою, виконанням практичних творчих завдань, проведенням спостережень, а набуті знання вихованці могли б використовувати під час проведення масових заходів. У навчальному процесі особлива увага приділяється дотриманню правил техніки безпеки.

Навчальна програма передбачає використання інтерактивних технологій навчання, індивідуальної та групової роботи, методу проектів, що надає

можливість кожному вихованцю виявити свої здібності, брати активну участь у навчально-творчій діяльності в гуртку.

Формами контролю за результативністю навчання є підсумкові заняття, захисти проектів, презентації портфоліо вихованців гуртка.

В епоху державного і духовного відродження України пріоритетна роль належить розвитку національної системи освіти і виховання, яка має забезпечити вихід незалежної української держави на світовий рівень.

Значне місце в цій системі займають позашкільні навчально-виховні заклади, які спрямовують свої зусилля на забезпечення потреб учнівської молоді в творчій самореалізації, здобуття нею позашкільної освіти, умінь і навичок за інтересами.

Туристські походи, краєзнавчі експедиції, екскурсії є важливим засобом формування у підростаючого покоління національної свідомості, любові до рідного краю, його природи та історико-культурної спадщини, виховання юних патріотів української землі.

Мета програми – сприяти загальному розвитку інтелектуальних та моральних якостей вихованців, розширенню їх світогляду шляхом залучення до різних видів туристсько-краєзнавчої діяльності; дати загальні уявлення про історичне краєзнавство і туризм, надати базові знання з історії Запорізького краю.

Основні завдання програми:

- виявлення природних нахилів і розвиток творчих здібностей вихованців засобами історичного краєзнавства;
- професійна орієнтація і допрофесійна підготовка вихованців у галузі гуманітарних наук;
- забезпечення інтелектуального, психічного та фізичного розвитку вихованців на рівні, достатньому для майбутньої професійної діяльності;
- формування соціальних навичок, необхідних для самореалізації особистості як у процесі навчання, так і подальшому житті.

Програма передбачає теоретичні та практичні (у приміщенні чи на місцевості) заняття. Програма гуртка розрахована на 4 роки навчання: I рік навчання (початковий рівень) – 72 год. на рік (2 год./тижд.); II-IV роки навчання (основний рівень) – по 72 год. на рік (2 год./тижд.).

Програма першого **I року** (початковий рівень) навчання перш за все покликана зацікавити юних краєзнавців в подальшій дослідницькій діяльності з історії, а також надати базові теоретичні знання та практичні навички з методів пошуку історико-краєзнавчого матеріалу, принципів проведення краєзнавчих експедицій та роботи з історичними джерелами. Тема «Пішохідний туризм» на першому році навчання має своєю метою підготувати учнів до першої

краєзнавчої експедиції з активним способом пересування, що є підсумком навчання.

Допоміжними навчальними темами, що вивчаються протягом 4 років є «Фізична підготовка туриста» та «Гігієна та безпека життя туриста». Основними завданнями вивчення цих тем – покращення фізичної форми та здоров'я учнів, профілактика захворювань та травм під час походів та екскурсій, оволодіння навичками надання першої допомоги.

На **II році** навчання (основний рівень) юні краєзнавці продовжують освоєння методів історико-краєзнавчих досліджень, збирають матеріал під час навчально-пошукових експедицій. Учні починають знайомство з історією Запорізького краю, вивчаючи тему «Історія Запорізького краю з найдавніших часів: короткий нарис». В темі «Пішохідний туризм» учні розширюють свої знання з правил проведення краєзнавчих подорожей, знайомляться з тактичними прийомами, що використовуються підчас походу. Програма II року навчання передбачає проведення декількох кількогодинних походів.

Програма **III року** (основний рівень) побудована на краєзнавчому матеріалі Запорізького краю, що охоплює часи від виникнення перших поселень кам'яного віку до історії періоду Київської Русі. Тема «Пішохідний туризм» вивчається для актуалізації та повторення знань і навичок, отриманих раніше. Передбачено проведення кількогодинних краєзнавчих екскурсій та походів. За підсумками проведеної пошукової роботи учні готують творчі звіти та наукові статті, приймають участь в краєзнавчих конкурсах та конференціях, займаються популяризацією історичного краєзнавства.

На **IV році** навчання (основний рівень) продовжується вивчення матеріалу з історії Запорізького краю. Вивчаючи тему «Історичне краєзнавство» учні знайомляться з подіями колонізації та господарського освоєння краю протягом кінця XVIII-XIX 5н..ст., вивчають основні події рідного краю до початку XX 5н.. Тема «Пішохідний туризм» вивчається для актуалізації та повторення знань і навичок, отриманих раніше. Передбачено проведення краєзнавчих експедицій рідним краєм. За підсумками проведеної пошукової роботи учні готують творчі звіти та наукові статті, приймають участь в краєзнавчих конкурсах та конференціях, займаються популяризацією історичного краєзнавства.

Початковий рівень, перший рік навчання

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назва теми	Кількість годин			
		У тому числі			Усього
		Теоретичних	Практичних в приміщенні	Практичних на місцевості	
1.	Вступ	2	-	-	2
2.	Розділ 2. Історичне краєзнавство	12	12	12	36
2.1	Туристсько-краєзнавчі можливості рідного краю	2	2	2	6
2.2	Історичне краєзнавство	2	2	-	4
2.3	Джерела історичного краєзнавства	2	-	2	4
2.4	Пам'ятники історії та культури	2	2	2	6
2.5	Збирання історико-краєзнавчих матеріалів про рідний край	2	4	4	10
2.6	Робота шкільного краєзнавчого музею	2	2	2	6
3.	Народознавство	4	6	6	16
4.	Пішохідний туризм	2	2	2	6
5.	Фізична підготовка туриста	2	2	2	6
6.	Гігієна та безпека життя туриста	2	2	-	4
7.	Підсумок	-	2	-	2
	Разом	24	26	22	72

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

1. Вступ (2 год.)

Краєзнавство в системі наук про рідний край. Завдання історико-краєзнавчого гуртка. Історичне краєзнавство та його становлення.

2. Історичне краєзнавство (36 год.)

2.1. Туристсько-краєзнавчі можливості рідного краю (6 год.)

Теоретична частина: Фізико-географічна та економічна характеристика рідного краю. Географічне положення. Екскурсійні об'єкти рідного краю: історичні, архітектурні та інші пам'ятні місця.

Практична частина: Робота з краєзнавчою літературою про рідний край. Ознайомлення з маршрутами походів по рідному краю. Екскурсії рідним краєм.

2.2. Історичне краєзнавство (4 год.)

Теоретична частина: Історичне краєзнавство – джерело збагачення учнів знаннями про рідний край. Форми організації краєзнавчих досліджень.

Практична частина: Визначення об'єктів краєзнавчих досліджень. Ознайомлення з краєзнавчими об'єктами с. Новомиколаївка.

2.3. Джерела історичного краєзнавства (4 год.)

Теоретична частина: Речові джерела. Археологічні матеріали – найстародавніший вид історичних джерел. Будівництво оборонних ліній і міст-фортець. Усні джерела. Топоніміка. Антропоніміка. Збирання та вивчення пам'яток усної народної творчості.

Практична частина: Ознайомлення з пам'ятниками архітектури та містобудування. Збирання і вивчення творів усної народної творчості.

2.4. Пам'ятники історії та культури (6 год.)

Теоретична частина: Історичні та культурні пам'ятники – надбання народу. Види пам'ятників історії та культури. Ознайомлення з законом про охорону природи та використання пам'ятників історії та культури. Пам'ятники історії. Пам'ятники археології. Пам'ятки мистецтва. Документальні пам'ятки.

Практична частина: Вивчення пам'ятників історії за краєзнавчою літературою. Екскурсії до краєзнавчого музею. Вивчення пам'ятників археології за спеціальною літературою. Вивчення документальних пам'яток.

2.5. Збирання історико-краєзнавчих матеріалів про рідний край (10 год.)

Теоретична частина: Роль історичного краєзнавства у вивченні культурно-історичних традицій українського народу. Шляхи збирання історико-краєзнавчих матеріалів. Методи краєзнавчих досліджень рідного краю.

Практична частина: Робота з літературними джерелами. Встановлення зв'язків з архівами, музеями, пошук безпосередніх учасників або свідків різних історичних подій. Вивчення картографічного матеріалу рідного краю. Зустрічі з учасниками подій або їх родичами, записи їх спогадів. Обробка листів, документів, фотографій. Одноденні походи.

2.6. Робота шкільного краєзнавчого музею (6 год.)

Теоретична частина: Положення про музей закладу освіти. Експозиція музею. Фонди музею та їх значення.

Практична частина: Підготовка матеріалів для музею. Проведення заключної виставки, презентації.

3. Народознавство (16 год.)

Теоретична частина: Український народний календар свят, звичаїв, традицій, обрядів. Родинно-побутові традиції, свята, обряди. Державна та обрядова символіка. Український народний одяг. Народні промисли та ремесла. Український фольклор, його жанри. Поселення та житло. Традиційна українська кулінарія. Народні ігри. Народна медицина.

Ознайомлення з етнографією народів, які населяють наш край. Культура, релігія, головні свята і обряди етносів нашого краю.

Практична частина: Екскурсії до шкільного та міського музеїв. Збирання та запис святкових обрядових дій. Збирання матеріалів про проведення сімейних свят. Знайомство з народними умільцями свого населеного пункту. Збирання та запис творів усної народної творчості. Організація дослідницької роботи, виставок, проведення свят, зустрічей та 8н..

4. Пішохідний туризм (6 год.)

Теоретична частина: Обґрунтування вибору району і виду маршруту туристичного походу залежно від мети і складності маршруту. План підготовки до походу. Туристське спорядження та загальні вимоги до нього. Укладання рюкзака. Харчування в подорожі. Загальні вимоги до місць привалів і ночівель в походах. Елементи топографії та орієнтування на місцевості. План і топографічна карта. Масштаб і топографічні умовні знаки. Способи орієнтування на місцевості. Техніка руху групи на маршруті. Рух групи в пішому поході. Туристський стрій. Крок, темп, інтервал. Техніка безпеки під час руху.

Практична частина: Підготовка до навчально-тренувального походу: складання плану; розробка маршруту навчально-тренувального походу; складання переліків особистого та групового спорядження. Укладання рюкзаків різної конструкції. Встановлення наметів. Робота з картою: вимірювання і відкладання відстані на карті за допомогою лінійки; знаходження на карті об'єктів, які видно на місцевості; пошук на місцевості об'єктів, зображених на карті; визначення на карті свого місцеположення. Визначення за допомогою компасу сторін горизонту. Вироблення навичок руху туристським строєм. Дотримання оптимального темпу, інтервалу руху. Набуття навичок руху по трав'янистих схилах. Проведення кількогодинного учбово-тренувального походу.

5. Фізична підготовка туриста (6 год.)

Теоретична частина: Фізична культура та режим дня.

Загально розвиваючі вправи. Мета і зміст загально розвиваючих вправ. Похідний крок. Біг. Гімнастичні вправи. Легка атлетика. Контроль фізичного стану учнів за підсумками навчального року.

Практична частина: Ранкова гімнастика – складова частина загальної фізичної підготовки туриста. Розучування різних видів ходьби і бігу. Тренування координації рухів тіла при зміні швидкості й напрямку кроку і бігу. Вивчення вправ для рук, м'язів плечового поясу, шиї, тулуба. Тренування різних груп м'язів. Гімнастичні вправи. Тренувальний похід.

6. Гігієна та безпека життя туриста (6 год.)

Теоретична частина: Гігієна туриста. Правила особистої гігієни. Долікарська медична допомога потерпілому. Захворювання, які найчастіше зустрічаються під час подорожей, їх симптоми та лікування. Похідна аптечка. Транспортування потерпілого.

Практична частина: Накладання пов'язок, шин. Техніка реанімації. Способи транспортування потерпілого.

7. Підсумок (2 год.)

Теоретична частина: Узагальнення результатів роботи гуртка, складання звіту. Обробка зібраних матеріалів, складання описів досліджених краєзнавчих об'єктів, поповнення картотек. Систематизація матеріалів та представлення їх широкому загалу. Публікації та інтерв'ю у ЗМІ. Оформлення тимчасових виставок про результати роботи гуртка. Підготовка творчих робіт, їх представлення загалу. Випуск стін (фото-)газет, репортажів. Представлення результатів на батьківських зборах. Завдання на літо.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Вихованці мають знати:

- краєзнавчу літературу про рідний край;
- твори усної народної творчості рідного краю;
- пам'ятки історії та культури рідного краю;
- основні правила забезпечення безпеки учасників туристсько-краєзнавчої експедиції на маршруті, при подоланні простих природних перешкод, організації привалів і ночівель, купанні в природних водоймах, правила пожежної безпеки;
- основні принципи підготовки і проведення пішохідних походів по рідному краю, добору і підготовки спорядження, організації харчування;

Вихованці мають вміти:

- визначати краєзнавчі об'єкти рідного краю;
- класифікувати джерела історичного краєзнавства;
- встановлювати історичні факти, записувати спогади старожилів, учасників історичних подій, працювати в архівах, бібліотеках, установах;
- вести спеціальний щоденник;
- збирати історико-краєзнавчі матеріали під час краєзнавчих походів;
- користуватися компасом і картою при орієнтуванні на місцевості, проходити нескладні маршрути;
- рухатися похідним строєм, по пересіченій місцевості, витримувати темп, інтервал руху;
- встановлювати намети, розпалювати вогнище, складати рюкзак, готувати прості страви на вогнищі;
- виконувати вправи ранкової гімнастики, загально розвиваючі вправи для різних груп м'язів;
- надавати долікарську медичну допомогу потерпілому в поході.

Основний рівень, перший рік навчання

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назва теми	Кількість годин			
		У тому числі			Усього
		Теоретичних	Практичних в приміщенні	Практичних на місцевості	
1.	Вступ	2	-	-	2
2.	Історичне краєзнавство	15	17	14	46
2.1	Підбивання підсумків історико-краєзнавчої експедиції	1	1	-	2
2.2	Туристсько-краєзнавчі можливості рідного краю. Охорона навколишнього середовища	2	2	-	4
2.3	Комплексне вивчення рідного краю	4	2	2	8
2.4	Археологічна спадщина рідного краю	2	2	-	4
2.5	Вивчення пам'ятних місць, пов'язаних із життям і діяльністю видатних людей рідного краю	2	-	6	8
2.6	Записи історико-краєзнавчих спостережень	2	2	6	10
2.7	Робота краєзнавчого музею навчального закладу	2	8	-	10
3.	Історія Запорізького краю з найдавніших часів: короткий нарис	4	2	-	6
4.	Пішохідний туризм	2	2	2	6
5.	Фізична підготовка туриста	2	2	2	6
6.	Гігієна та безпека життя туриста	2	-	2	4
7.	Підсумок	-	2	-	2
	Разом	27	25	20	72

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

1. Вступ (2 год.)

Зміст і завдання роботи гуртка. Особливості роботи істориків-краєзнавців.

2. Історичне краєзнавство (46 год.)

2.1. Підбивання підсумків історико-краєзнавчої експедиції (2 год.)

Теоретична частина: Підведення підсумків виконання завдань на літо. Огляд польових щоденників. Письмові, усні та матеріальні джерела, зібрані під час літніх канікул. Пропаганда краєзнавства в школі.

Практична частина: Складання письмового звіту про результати літньої експедиції. Оформлення звітної виставки. Паспортизація та його опис зібраних експонатів. Випуск стіннівки з описом цікавих експонатів.

2.2. Туристсько-краєзнавчі можливості рідного краю. Охорона навколишнього середовища (4 год.)

Теоретична частина: Краєзнавча та інша література про рідний край. Ознайомлення з навколишнім середовищем. Охорона природи – справа усіх людей планети. Роль юних туристів-краєзнавців в охороні навколишнього середовища.

Практична частина: Вивчення краєзнавчої та художньої літератури про район майбутніх походів та екскурсій.

2.3. Комплексне вивчення рідного краю (8 год.)

Теоретична частина: Рідний край у далекому минулому, його кордони, територія, населення. Пам'ятні місця на території рідного краю, їх вивчення та опис. Вивчення краєзнавчих об'єктів на території рідного краю. Достовірність зібраного матеріалу. Роль нумізматики у вивченні історії рідного краю,

Практична частина: Відвідання пам'ятних місць населеного пункту. Записи спогадів старожилів та учасників історичних подій. Дослідницька робота з вивчення географічних назв рідного краю. Записи старовинних пісень, обрядів. Проведення виставки старовинних монет та інших грошових знаків. Екскурсія до шкільного краєзнавчого музею.

2.4. Археологічна спадщина рідного краю (4 год.)

Теоретична частина: Поселення та захоронення на території рідного краю. Стоянки та городища. Захоронення. Види захоронень. Археологічні знахідки. Типи знахідок. Кераміка. Металеві знаряддя. Рештки людини та тварин.

Практична частина: Визначення типів археологічних пам'ятників рідного краю. Визначення типів та датування археологічних знахідок. Огляд археологічних пам'ятників.

2.5. Вивчення пам'ятних місць, пов'язаних із життям і діяльністю видатних людей рідного краю (8 год.)

Теоретична частина: Пам'ятні місця, пов'язані зі життям і діяльністю вчених, письменників, діячів мистецтв та їхнє значення в житті рідного краю. Меморіальні музеї, музеї-квартири. Забуті імена рідного краю.

Практична частина: Ознайомлення з пам'ятними місцями населеного пункту. Фотографування та опис цих місць. Зустрічі з науковцями, діячами мистецтв. Запис їх спогадів.

2.6. Записи історико-краєзнавчих спостережень (10 год.)

Теоретична частина: Практична значущість фіксації спостережень. Правила фіксування історичних подій. Робота в фондах музеїв, архівах, бібліотеках. Зняття копій з документів.

Практична частина: Записи спогадів. Ведення спеціального щоденника. Робота у фондах музею.

2.7. Робота краєзнавчого музею навчального закладу (10 год.)

Теоретична частина: Актив музею та його функції. Рада шкільного музею, її функції. Координація діяльності робочих груп і комісій.

Фонди музею та їх значення. Правила відбору, обліку та збереження експонатів.

Практична частина: Підготовка текстів екскурсій. Оформлення та презентація нової експозиції. Підсумкова виставка за матеріалами етнографічної експедиції.

3. Історія Запорізького краю з найдавніших часів: короткий нарис (6 год.)

Теоретична частина: Основні події історії Запорізького краю. Легенди і перекази з історії нашого краю. Стоянки первісної людини. Святилища на Кам'яній Могилі. Кіммерійці. Скіфи. Сармати. Кочовики. Поселення слов'ян. Протолче. Козацька доба. Наш край в XIX-XX століттях.

Практична частина: Робота з краєзнавчою літературою. Круглий стіл «Легенди і міфи нашого краю». Дослідження давніх карт. Вивчення теорій місцезнаходження столиці царських скіфів за краєзнавчою літературою. Вивчення культури та бойового мистецтва скіфів за результатами археологічних досліджень вчених.

4. Пішохідний туризм (6 год.)

Теоретична частина: Вимоги до присвоєння спортивних розрядів з туризму за участь у туристських походах. Види туристського орієнтування. Основи техніки пішохідного туризму. Подолання простих природних перешкод. Забезпечення безпеки учасників походу. Основи тактики підготовки і проведення туристських пішохідних походів. Поняття «тактика походу». Опрацювання питань тактики походу в підготовчий період. Основний і запасний варіант маршруту. Тактичні прийоми під час походу. Розвідка місцевості.

Практична частина: Ознайомлення з кращими звітами про туристсько-краєзнавчі експедиції інших груп. Вироблення навичок з видів туристського орієнтування. Набуття навичок подолання простих перешкод: канави, струмка, рову, хащі, завалу. Подолання водних перешкод. Розробка план-графіка проходження основних і запасних варіантів маршруту. Проведення кількогадинного учбово-тренувального походу.

5. Фізична підготовка туриста (6 год.)

Теоретична частина: Значення фізичної підготовки для туриста. Вимоги до фізичного стану юних мандрівників. Необхідні фізичні та морально-вольові якості юного мандрівника. Загальна та спеціальна фізична підготовка туриста. Лікарський контроль і самоконтроль туриста-краєзнавця. Загальна фізична підготовка туриста. Спортивні та рухливі ігри.

Практична частина: Демонстрація вправ загальної і спеціальної фізичної підготовки. Вивчення методик перевірки функціонування серцево-судинної системи, фізичного стану. Розучування техніки оздоровчого бігу, правильного дихання. Відпрацьовування елементів у стрибках в довжину і висоту. Удосконалення техніки кидання м'яча. Учбово-тренувальний похід.

6. Гігієна та безпека життя туриста (4 год.)

Теоретична частина: Правила особистої гігієни. Профілактика захворювань і травмувань під час подорожі. До лікарської медичної допомоги потерпілому. Допомога при травмах і захворюваннях, що виникли через неправильні дії туристів; внаслідок несприятливих метеорологічних умов. Допомога при травмах, завданих дикими тваринами та отруйними рослинами.

Практична частина: Виготовлення нош, способи транспортування потерпілого. Накладання пов'язок та шин. Техніка реанімації. Штучна вентиляція легень. Непрямий масаж серця.

7. Підсумок (2 год.)

Теоретична частина: Узагальнення результатів роботи гуртка, складання звіту, Обробка зібраних матеріалів, складання описів досліджених краєзнавчих об'єктів, поповнення картотек. Систематизація матеріалів та представлення їх широкому загалу. Публікації та інтерв'ю у ЗМІ. Оформлення тимчасових виставок про результати діяльності гуртка. Підготовка до шкільної краєзнавчої конференції. Випуск стін(фото-)газет, відео репортажів, презентацій. Представлення результатів на батьківських зборах. Завдання на літо.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Вихованці мають знати:

- схему та опис маршруту краєзнавчої експедиції;
- кіно-фотодокументи та інші джерела про історію рідного краю;
- типи пам'ятників археології;
- основні правила забезпечення безпеки учасників туристсько-краєзнавчої експедиції на маршруті, при подоланні простих природних перешкод, організації привалів і ночівель, купанні в природних водоймах, правила пожежної безпеки;
- основні принципи тактики підготовки і проведення пішохідних походів по рідному краю, добору і підготовки спорядження, організації харчування;
- основи індивідуальних і групових тактичних дій учасників походів на маршруті і в підготовчий період;
- основні події, легенди та перекази з історії Запорізького краю.

Вихованці мають вміти:

- систематизувати зібраний краєзнавчий матеріал;
- систематизувати знайдений археологічний матеріал;
- оформляти звіт про краєзнавчу експедицію, виступати з доповідями, рефератами, пропагувати роботу гуртка;
- працювати у фондах музею, відбирати, облікувати і зберігати експонати;
- готувати та проводити екскурсії в шкільному краєзнавчому музеї;
- користуватися компасом і картою при орієнтуванні на місцевості, проходити маршрути середньої складності, рухатись за азимутом;
- виконувати вправи ранкової гімнастики, загально розвиваючі вправи для різних груп м'язів;
- надавати долікарську медичну допомогу потерпілому в поході.

Основний рівень, другий рік навчання
НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назва теми	Кількість годин			
		У тому числі			Усього
		Теоретичних	Практичних в приміщенні	Практичних на місцевості	
1.	Вступ	2	-	-	2
2.	Історичне краєзнавство	16	20	6	42
2.1	Підбивання підсумків виконання літніх завдань	2	2	-	4
2.2	Давні народи на території Запорізького краю	4	2	2	8
2.3	Запорізький край в епоху раннього середньовіччя	2	2	-	4
2.4	Запорізький край в період Київської Русі	4	2	2	8
2.5	Робота краєзнавчого музею навчального закладу	4	12	2	18
3.	Пішохідний туризм	2	2	2	6
4.	Фізична підготовка туриста	2	2	2	6
5.	Гігієна та безпека життя туриста	2	-	2	4
6.	Підготовка до участі в краєзнавчих конкурсах	-	10	-	10
6.1	Підготовка творчих звітів, статей і доповідей	-	4	-	4
6.2	Підготовка до участі в обласних та Всеукраїнських конкурсах	-	6	-	6
7.	Підсумок	-	2	-	2
	Разом	24	36	12	72

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

1. Вступ (2 год.)

Зміст і завдання роботи гуртка. Особливості роботи істориків-краєзнавців.

2. Історичне краєзнавство (42 год.)

2.1. Підбивання підсумків виконання літніх завдань (4 год.)

Теоретична частина: Основні підсумки виконаних завдань, польові щоденники гуртківців. Письмові, усні та матеріальні джерела, зібрані під час літніх канікул. Пропаганда історичного краєзнавства в школі.

Практична частина: Ознайомлення з кращими щоденниками історико-краєзнавчих експедицій. Складання письмового звіту про експедицію. Підготовка та оформлення стінгазети.

2.2. Давні народи на території Запорізького краю (8 год.)

Теоретична частина: Стоянки первісних людей на о. Хортиця. Кам'яна Могила. Знаряддя праці та духовна культура первісних людей. Кіммерійські та скіфські племена. Скіфські кургани. Археологічні знахідки скіфської доби в Запорізькому краї. Побут та мистецтво скіфів. Сарматське завоювання краю. Легенди про сарматів. Вторгнення гунів. Хозари.

Практична частина: Робота з краєзнавчою літературою. Визначення типів археологічних знахідок кам'яного віку. Визначення типів археологічних пам'ятників рідного краю. Огляд археологічних знахідок в шкільному музеї.

2.3. Запорізький край в епоху раннього середньовіччя (4 год.)

Теоретична частина: Велике переселення народів. Етнічні процеси в Запорізькому краї. Германські племена. Готи. Гуни. Авари. Ранні слов'яни в Запорізькому краї. Черняхівська археологічна культура. Антський союз.

Практична частина: Робота з історичними картами та літературою. Знайомство з давньослов'янськими міфами. Визначення паралелей з германським епосом та скіфською міфологією.

2.4. Запорізький край в період Київської Русі (8 год.)

Теоретична частина: Південні торгівельні шляхи Київської Русі. Острів Хортиця, як стратегічний пункт на півдні Київської Русі. Матеріальна культура східних слов'ян. Житло та господарство. Слов'янське поселення Протовче на о. Хортиця. Духовна культура східних слов'ян. Світобудова. Світове дерево. Символіка. Пантеон слов'янських богів. Свята та культові обряди давніх слов'ян. Тюркські народи середньовіччя в Запорізькому краї. Хазарський каганат. Караїми. Половці. Битва на Калці. Золота орда. Ногайці. Введення християнства на Русі. Язичницькі елементи в православ'ї. «Повість минулих літ» про наш край.

Практична частина: Вивчення робіт краєзнавця В. Г. Фоменко, присвячених історичній географії Запорізького краю. Дослідження елементів слов'янської символіки в традиціях вишивки та писанки Запорізького краю. Зустрічі з етнографами. Вивчення історичних подій середньовіччя в Запорізькому краї за «Повістю минулих літ». Екскурсії та походи рідним краєм.

2.5. Робота краєзнавчого музею навчального закладу (20 год.)

Теоретична частина: Зв'язок ради музею з державними музеями, архівами та іншими організаціями, юридичними особами тощо. Фондова комісія музею, організація її роботи.

Практична частина: Ознайомлення з копіями документів фондової комісії шкільного краєзнавчого музею. Організація і проведення масово-освітніх заходів: екскурсій, лекцій, тематичних вечорів, музейних свят, зустрічей, конференцій, конкурсів тощо. Підготовка рефератів, доповідей, повідомлень з використанням матеріалів музею на уроках, конференціях тощо. Участь у підготовці й проведенні масово-освітніх заходів у закладі освіти і населеному пункті. Проведення масового заходу з використанням створеної виставки.

3. Пішохідний туризм (6 год.)

Теоретична частина: Основи тактики підготовки і проведення туристських пішохідних походів. Опрацювання питань тактики походу в підготовчий період. Основний і запасний варіант маршруту. Тактичні прийоми під час походу. Розвідка місцевості. Основи техніки пішохідного туризму. Подолання простих природних перешкод. Техніка руху і подолання природних перешкод у різних умовах. Забезпечення безпеки учасників походу.

Практична частина: Ознайомлення з кращими звітами про туристсько-краєзнавчі експедиції інших груп. Вироблення навичок з видів туристського орієнтування. Розробка план-графіка проходження основних і запасних варіантів маршруту. Набуття навичок подолання простих перешкод: через болото по купинах; канами, струмка, рову, хащі, завалу. Подолання водних перешкод. Проведення навчально-тренувального походу.

4. Фізична підготовка туриста (6 год.).

Теоретична частина: Загальна і спеціальна фізична підготовка. Вимоги до фізичного стану юних мандрівників. Необхідні фізичні та морально-вольові якості юного мандрівника. Загальна та спеціальна фізична підготовка туриста. Лікарський контроль і самоконтроль туриста-краєзнавця. Загальна фізична підготовка туриста. Удосконалення техніки кидання м'яча. Спортивні та рухливі ігри.

Практична частина: Демонстрація вправ загальної і спеціальної фізичної підготовки. Відпрацьовування елементів у стрибках в довжину і висоту. Вивчення методик перевірки функціонування серцево-судинної системи, фізичного стану. Розучування техніки оздоровчого бігу, правильного дихання. Вивчення спеціальних бігових вправ. Гра в футбол. Учбово-тренувальний похід.

5. Гігієна та безпека життя туриста (4 год.)

Теоретична частина: Правила особистої гігієни. Профілактика захворювань і травмувань підчас подорожі. Долікарська медична допомога потерпілому. Допомога при травмах і захворюваннях, що виникли через неправильні дії туристів. Допомога при травмах і захворюваннях, що виникли внаслідок несприятливих метеорологічних умов. Допомога при травмах, завданих дикими тваринами та отруйними рослинами.

Практична частина: Виготовлення нош, способи транспортування потерпілого. Накладання пов'язок та шин. Техніка реанімації. Штучна вентиляція легень. Непрямий масаж серця.

6. Підготовка до участі в краєзнавчих конкурсах (10 год.)

6.1. Підготовка творчих звітів, статей і доповідей (4 год.)

Практична частина: Камеральна обробка матеріалів польових досліджень. Робота з літературою, необхідною для складання звіту про історико-краєзнавчі дослідження. Участь у районних краєзнавчих конкурсах. Підготовка наукових статей і групових доповідей до шкільної краєзнавчої конференції, до конкурсу «Кращий краєзнавець школи». Підготовка доповіді (з медіа-презентацією) про пошукові проекти, здійснені окремими гуртківцями чи гуртком у поточному році.

6.2. Підготовка до участі в обласних та Всеукраїнських конкурсах (6 год.)

Практична частина: Підготовка до участі в обласних етапах конкурсів учнівської молоді («Історія міст і сіл України», «Моя країна – Україна», «Край, в якому я живу: Екскурсія для друга» та ін.). Робота з літературою, відпрацювання практичних умінь і навичок, необхідних для успішної участі у конкурсі.

7. Підсумок (2 год.)

Узагальнення результатів роботи гуртка, складання звіту. Обробка зібраних матеріалів, складання описів досліджених краєзнавчих об'єктів, поповнення картотек. Систематизація матеріалів та представлення їх широкому загалу. Публікації та інтерв'ю у ЗМІ. Оформлення тимчасових виставок про результати діяльності гуртка. Підготовка до шкільної краєзнавчої конференції та конкурсу «Кращий краєзнавець школи». Випуск стін(фото-)газет, репортажів. Представлення результатів роботи гуртка на батьківських зборах. Завдання на літо.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Вихованці мають знати:

- схему та опис маршруту краєзнавчої експедиції;
- обставини та основні події заселення Запорізького краю в найдавніші часи;
- історичні процеси періоду великого переселення народів, що відбувалися в Запорізькому краї;
- особливості культури, релігії та світогляду давніх слов'ян;
- події з історії Київської Русі, пов'язані з Запорізьким краєм;
- основні правила забезпечення безпеки учасників туристсько-краєзнавчої експедиції;
- основні принципи тактики підготовки і проведення пішохідних походів по рідному краю, добору і підготовки спорядження, організації харчування.

Вихованці мають вміти:

- організувати дослідницьку роботу в краєзнавчій експедиції;
- розподіляти обов'язки по підготовці та проведенню краєзнавчої експедиції;
- систематизувати та описувати знайдений краєзнавчий матеріал;
- оформляти звіт про краєзнавчу експедицію, виступати з доповідями, рефератами, пропагувати роботу гуртка, проводити презентацію роботи гуртка;
- робити висновки з проведеної дослідницької роботи;
- аналізувати та реконструювати історичний матеріал;
- писати наукові статті для виступу на краєзнавчих конференціях та участі в краєзнавчих конкурсах;
- користуватися компасом і картою при орієнтуванні на місцевості, проходити маршрути середньої складності, рухатись за азимутом;
- виконувати вправи ранкової гімнастики, загально розвиваючі вправи для різних груп м'язів;
- надавати долікарську медичну допомогу потерпілому в поході.

Основний рівень, третій рік навчання

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назва теми	Кількість годин			
		У тому числі			Усього
		Теоретичних	Практичних в приміщенні	Практичних на місцевості	
1.	Вступ	2	-	-	2
2.	Історичне краєзнавство	16	20	6	42
2.1	Підбивання підсумків історико-краєзнавчої експедиції	2	2	-	4
2.2	Запорізький край в козацькі часи	4	4	-	8
2.3	Запорізький край наприкінці XVIII - на початку XX ст.ст.	4	6	-	10
2.4	Підготовка і проведення музейної екскурсії	6	8	6	20
3.	Пішохідний туризм	2	2	2	6
4.	Фізична підготовка туриста	2	2	2	6
5.	Гігієна та безпека життя туриста	2	-	2	4
6.	Підготовка до участі в краєзнавчих конкурсах	-	10	-	10
7.	Підсумок	-	2	-	2
	Разом	24	36	12	72

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

1. Вступ (2 год.)

Зміст і завдання роботи гуртка. Особливості роботи істориків-краєзнавців.

2. Історичне краєзнавство (42 год.)

2.1. Підбивання підсумків історико-краєзнавчої експедиції (4 год.)

Теоретична частина: Підведення підсумків виконаних завдань, польові щоденники гуртківців. Письмові, усні та матеріальні джерела, зібрані під час виконання літнього завдання. Пропаганда краєзнавства в школі.

Практична частина: Ознайомлення з кращими щоденниками історико-краєзнавчих експедицій. Складання письмового звіту про експедицію. Підготовка статті та оформлення стінгазети.

2.2. Запорізький край в козацькі часи (8 год.)

Теоретична частина: Природа Запорізького краю в давнину. Шляхи. Козацька колонізація Запорожжя. Господарські заняття козаків. Ногайські орди. Господарство і побут ногайців. Запорожжя - центр національно-визвольної боротьби українського народу. Козацьке військо і флот.

Запорозькі Січі: розташування, устрій. Межі Запорозьких Вольностей. Населення. Розвиток господарства. Взаємини з татарами.

Експансія імперських структур на Запорозькі Вольності. Боротьба запорозького козацтва за свої вольності. Зруйнування Січі.

Знамениті люди Запорожжя. Запорізький край у легендах і переказах. Збирачі запорозьких старожитностей. А.О. Скальковський. О.М. Поль. Я.П. Новицький. Д.І. Яворницький. В.О. Біднов.

Практична частина: Робота з краєзнавчою та науковою літературою. Дослідження природи та географії Запорожжя за давніми картами та історичними джерелами. Ознайомлення з працями Д.І. Яворницького, Я. П. Новицького. Відвідання шкільного краєзнавчого музею. Дослідницька робота з історії козацтва. Складання історичних портретів. Проведення круглого столу «Легенди козацьких часів».

2.3. Запорізький край наприкінці XVIII - на початку XX ст.ст. (10 год.)

Теоретична частина: Запорізький край наприкінці XVIII - в 50-ті рр. XIX ст. Колонізація та заселення Запорізького краю наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. Іноземна колонізація. Ногайці. Колонії краю. Болгари, чехи, меноніти, поляки та ін. Доля ногайців. Соціально-психологічні особливості українського населення краю.

Економічний розвиток Запорізького краю в другій половині XIX ст. Стан культури та освіти.

Промисловість і торгівля Запорізького краю на поч. XX ст. Вплив Першої світової війни на економіку краю. Культура Запорізького краю на початку XX ст.

Практична частина: Робота з краєзнавчою та науковою літературою. Дослідження історичних джерел. Зустрічі з представниками національних товариств. Відвідання Мелітопольського краєзнавчого музею. Дослідницька робота з історії краю періоду кінця XVIII – початку XX ст.ст. Відвідання пам'ятних місць рідного краю. Опрацювання біографічного матеріалу з життя та діяльності видатних особистостей нашого краю кінця XVIII – початку XX ст.ст.

2.4. Підготовка і проведення музейної екскурсії (20 год.)

Теоретична частина: Екскурсія - одна з форм освітньої і масової роботи в музеї закладу освіти. Типи і види екскурсій. Розробка тематики відповідно до структури експозиції і завдань навчально-виховного процесу.

Основні принципи екскурсійної методики: цілеспрямованість, тематичність, актуальність, логічна і хронологічна послідовність, доступність, наочність, конкретність. Урахування освітніх і вікових особливостей екскурсантів і екскурсоводів.

Екскурсійні методи і прийоми: методи - показу, розповіді; бесіди, моторний; прийоми - демонстрації, порівняння експонатів, поєднання показу і розповіді.

Порядок підготовки і проведення екскурсії в музеї: вибір теми, підготовка плану, формування мети; вивчення теми екскурсії; вибір експонатів і підготовка маршруту, робота над змістом екскурсії; опрацювання і складання екскурсії; вдосконалення екскурсії а урахуванням різних категорій і вікових груп екскурсантів.

Практична частина: Прослуховування тематичних і оглядових екскурсій по населеному пункту, шкільному музеї; ознайомлення з методикою їх проведення. Підготовка власного варіанта екскурсії: розробка плану складання бібліографії з теми екскурсії; вивчення літератури, джерел, експонатів музею; добір і систематизація необхідних відомостей; добір експонатів; складання маршруту; складання розгорнутого плану та індивідуального тексту екскурсії. Робота над опрацюванням маршруту. Оволодіння змістом і методикою проведення екскурсії.

3. Пішохідний туризм (6 год.)

Теоретична частина: Загальні відомості про спортивне орієнтування. Способи орієнтування на місцевості за компасом, небесними світилами. Визначення сторін горизонту за компасом. Улаштування місць привалів і ночівель, охорона природного середовища. Заготівля дров. Типи вогнищ.

Практична частина: Рух на місцевості з орієнтування за картою та легендою. Визначення сторін горизонту за компасом. Рух за вказаним азимутом.

Загальні вимоги до спорядження Підготовка та ремонт спорядження. Укладка рюкзака. Встановлення наметів. Улаштування місця для вогнища. Розпалювання вогнищ різного типу. Приготування їжі в польових умовах.

4. Фізична підготовка туриста (6 год.)

Теоретична частина: Ранкова гімнастика - один з факторів фізичної підготовки юних туристів-краєзнавців. Час, умови і місце проведення ранкової гімнастики. Похідний крок. Вправи для ніг, присідання та стрибки. Гігієна гімнастичних вправ. Вправи без предметів та на гімнастичних снарядах. Біг на різні дистанції. Стрибки у довжину та висоту.

Практична частина: Розучування кількох комплексів ранкової гімнастики та техніки оздоровчого бігу, правильного дихання. Біг на 50 та 100 метрів, спеціальні бігові вправи, стрибки у довжину через перешкоди.

Туристсько-краєзнавча подорож.

6. Гігієна та безпека життя туриста (4 год.)

Теоретична частина: Правила особистої гігієни. Гігієна одягу та взуття (правильний вибір взуття та одягу). Гігієна харчування.

Профілактика захворювань і травмувань під час подорожі. Допомога при травмах і захворюваннях, що виникли через неправильні дії туристів (опіки, рани, порізи, отруєння). Потертості, мозолі, переломи та їх види, вивихи, розтяги, струс мозку, удари голови, живота, грудей.

Гостра судинна недостатність, непритомність, шок. Види кровотеч. Правила та техніка накладання джгута. Похідна аптечка.

Практична частина: Накладання пов'язок, шин при різних типах переломів, вивихів, розтягів тощо. Виготовлення нош, способи транспортування потерпілого, техніка реанімації. Допомога при травмах та отруєнні травами, грибами.

7. Підсумки (2 год.)

Теоретична частина: Узагальнення результатів роботи гуртка, складання звіту. Обробка зібраних матеріалів, складання описів досліджених краєзнавчих об'єктів, поповнення картотек. Систематизація матеріалів та представлення широкому загалу. Публікації та інтерв'ю у ЗМІ. Оформлення тимчасових виставок про результати діяльності гуртка. Підготовка до шкільної краєзнавчої конференції та конкурсу «Кращий краєзнавець школи». Випуск стін(фото-)газет, відеорепортажів, презентацій. Представлення результатів на батьківських зборах.

ПРОГНОЗОВАНИЙ РЕЗУЛЬТАТ

Вихованці мають знати:

- схему та опис маршруту краєзнавчої експедиції;
- основні події козацького періоду в Запорізькому краї;
- обставини заселення Запорізького краю в XVIII-XIX ст.ст.;
- історичні події, що обумовили будівництво Олександрівської фортеці;
- передумови та зміст соціально-економічних змін, що сталися в Запорізькому краї в XIX ст.;
- основні правила забезпечення безпеки учасників туристсько-краєзнавчої експедиції;
- основні принципи тактики підготовки і проведення пішохідних походів по рідному краю, добору і підготовки спорядження, організації харчування;

Вихованці мають вміти:

- організувати дослідницьку роботу в краєзнавчій експедиції;
- розподіляти обов'язки по підготовці та проведенню краєзнавчої експедиції;
- систематизувати та описувати знайдений краєзнавчий матеріал;
- оформляти звіт про краєзнавчу експедицію, виступати з доповідями, рефератами, пропагувати роботу гуртка, проводити презентацію роботи гуртка;
- проводити самостійні історико-краєзнавчі дослідження;
- писати наукові статті для виступу на краєзнавчих конференціях та участі в краєзнавчих конкурсах;
- користуватися компасом і картою при орієнтуванні на місцевості, проходити маршрути середньої складності, рухатись за азимутом;
- виконувати вправи ранкової гімнастики, загально розвиваючі вправи для різних груп м'язів;
- надавати долікарську медичну допомогу потерпілому в поході.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко А.В., Турченко Ф.Г. Історія рідного краю (Запорізька область): XVIII - початок XX ст./За ред. Ф.Г. Турченка: Підручник для 9 класу середньої загальноосвітньої школи. – Запоріжжя: Прем'єр, 2005. – 128 с.
2. Данильченко О.П. Етнічні групи півдня України. – Київ, 1993. – 57 с.
3. Гавриленко Л.А. Джерело. Посібник з народознавства. – Запоріжжя, Просвіта, 2001. – 176 с.
4. Гуленко К.С. Методи історико-краєзнавчих досліджень. – Запоріжжя: КЗ «Запорізький обласний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді» 2009. – 36 с.
5. Гуленко К.С. Організація роботи шкільного музею. Запоріжжя, 2009. – 30 с.
6. Элькин М.В., Баша А.Н. Мой край – Мелитопольский район. – Мелитополь 1998. – 16 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР: Запорізька область / Під. ред. Петрикiна В. І. – К.: Інститут історії Академії наук УРСР., 1970. – 768 с.
8. Известия Мелитопольского отделения Географического общества УССР и Запорожского обласного отделения Общества охраны природы УССР. – Днепропетровск: Промінь, 1965. – 172 с.
9. Карагодін А. І. Історія Запорожского края (1770-1917). – Запорожье: ЛИПС. Лтд, 2001. – 286 с.
10. Карагодін А. І. Історія запорожского края: 1770-1917 (документи и материалы). – Запорожье: ЗГУ, 2002. – 458 с.
11. Князьков Ю. П. Запорізька область. Історико-географічний і топонімічний словник. – Вип. І (Василівський, Вільнянський, Гуляйпільський, Запорозький, Ново миколаївський райони). – Запоріжжя: Тандем –У, 2004. – 320 с.
12. Краеведение: Пособие для учителя/А. В. Даринский, Л.Н. Кривоносова, В.А. Круглова, В.К. Луканенкова; Под ред. А.В. Даринского. – М.: Просвещение, 1987. – 158 с.
13. Краєзнавчі дослідження за участю учнівської молоді. Методичні рекомендації /Під ред. Корзун С.А. – Запоріжжя: «Просвіта», 2006. – 160 с.
14. Крилов М.В. Пам'ять втрачених сіл. Довідник.-Мелітополь, 2002. – 76 с.
15. Кто есть кто на Мелитопольщине: Информационно-биографический сборник/ Пред. Редкол. Нина Николаевна ефименко; Сост. В.В. Коротун, Л.Л. Алексеева, И.С. Волконская. – Харьков: Факт, 2004. – 520 с.
16. Куценко М. Хортиця в героїці і легендах. – Дніпропетровськ: Промінь, 1967. – 84 с.
17. Лях С.Р., Лях О.К. Історія рідного краю: Запорізький край у козацьку добу (XVI-XVIII ст.): Підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – Запоріжжя: Прем'єр, 2007. – 176 с.

18. Михайлов Б.Д. Мелитополь. Природа. Археология. История. – Запорожье, 2002. – 280 с.
19. Новицкий Я.П. Народна пам'ять про козацтво. – Запоріжжя. – Інтербрук, 1991. – 319 с.
20. Организация и проведение историко-краеведческой поисково-исследовательской работы с учащимися в системе комплексного изучения родного края. – Запорожье 1987. – 40 с.
21. Павлюк С.П., Горинь Г.Й. Українське народознавство. – Львів: Фенікс, 1994. – 608 с.
22. Пам'ятки історії та культури Запорізької області. – Запоріжжя: 2001. – Вип. 3. – 146 с.
23. Строев К.Ф. Краеведение. – М.: Просвещение, 1974. – 144 с.
24. Супруненко В.П. Народознавчий запитальник: культура, побут, звичаї. – Мелітополь, 1994. – 32 с.
25. Тоцев Г. М., Андрух С.І., Дровосекова О.В. Історія рідного краю (з найдавніших часів до VII ст.): Підручник для 6 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 96 с.
26. Тоцев Г.Н. Методические рекомендации: История изучения археологических памятников в Запорожской области. – Запорожье, 1988. – 16 с.
27. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.
28. Фоменко В. Г. Звідки ця назва? – Дніпропетровськ: Промінь. – 1969. – 103 с.
29. Фоменко В. Г. Очерки краткой истории земель Запорожской области. – Запорожье, 1964. – 151 с.
30. Хортиця: краєзнавчо-туристична карта. – Харків.: ТОВ «Ватерпас Прінт». – 2002. – 46 с.
31. Чубинский П. Календарь народных обычаев и обрядов. – К.: Музична Україна, 1993. – 80 с.
32. Щупак І.Я. Історія рідного краю: Запорізька область (початковий курс): Підручник для 5 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – Запоріжжя: Прем'єр, 2007. – 128 с.